

TILSHUNOSLIKDA FRAZELOGIYANING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Muallif: Zohidov Samandarbek

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikda frazeologiyaning ilmiy-nazariy asoslari yoritiladi. Frazeologiya tilning tayyor, turg'un va ko'p hollarda ko'chma ma'noli birliklarini o'rganuvchi soha sifatida tavsiflanadi. Maqolada frazeologiya terminining shakllanish tarixi, Charles Bally, V.V. Vinogradov, A.V. Kunin, A.P. Cowie, Pawley va Syder kabi olimlarning bu boradagi ilmiy qarashlari tahlil qilinadi. Shuningdek, o'zbek tilshunosligida frazeologiya maktabining yaratilishi, xususan, professor Sh. Rahmatullayev, B. Yo'ldoshev va A. Mamatovlarning ilmiy merosi hamda turg'un birikmalarning tadqiqiga qo'shgan hissalarini ochib beriladi. Maqolada frazeologik birliklarning asosiy belgilari — turg'unlik, takror qo'llanish, semantik yaxlitlik, idiomatiklik va qisman yoki to'liq nokompozitsionallik masalalari ko'rib chiqiladi. Frazeologik birliklarni tasniflashning semantik, struktur va funksional yondashuvlari yoritilib, zamonaviy tilshunoslikda ularning korpus lingvistikasi, leksikografiya, til o'qitish, tarjimashunoslik, psixolingvistika va neyrolingvistika bilan aloqasi ochib beriladi. Xususan, o'zbek tili milliy korpusida frazeologizmlarni elektron teglash masalalariga to'xtalinadi. Maqola yakunida frazeologiya til tizimidagi tayyor birliklar mexanizmini, milliy-madaniy xotirani va nutq tabiiyligini tushuntirishda markaziy ahamiyatga ega ekani asoslanadi.

Abstract. This article examines the scientific and theoretical foundations of phraseology in linguistics. Phraseology is characterized as a branch of linguistics that studies fixed, stable, and often figurative language units. The article analyzes the history of the formation of the term phraseology and discusses the scholarly views of researchers such as Charles Bally, V.V. Vinogradov, A.V. Kunin, A.P. Cowie, and Pawley and Syder. Additionally, the formation of the phraseological school in Uzbek linguistics, particularly the scientific heritage of prominent scholars like Sh. Rahmatullayev, B. Yuldashev, and A.

Mamatov, and their contributions to the study of fixed expressions are thoroughly integrated. In addition, the main features of phraseological units—stability, recurrent use, semantic integrity, idiomaticity, and partial or complete non-compositionality—are examined. Semantic, structural, and functional approaches to the classification of phraseological units are also discussed. Furthermore, the article highlights the relationship of phraseology with corpus linguistics, lexicography, language teaching, translation studies, psycholinguistics, and neurolinguistics in modern linguistic research. Specifically, the issues of electronic tagging of phraseological units within the Uzbek National Corpus are addressed. The article concludes that phraseology plays a central role in explaining the mechanism of ready-made units in the language system, preserving national and cultural memory, and ensuring the naturalness of speech.

Аннотация. В данной статье рассматриваются научно-теоретические основы фразеологии в языкознании. Фразеология характеризуется как раздел лингвистики, изучающий готовые, устойчивые и во многих случаях переносные языковые единицы. В статье анализируется история формирования термина «фразеология», а также научные взгляды таких исследователей, как Шарль Балли, В.В. Виноградов, А.В. Кунин, А.П. Коуи, Поули и Сайдер. Наряду с этим освещается становление фразеологической школы в узбекском языкознании, в частности, научное наследие профессоров Ш. Рахматуллаева, Б. Юлдашева и А. Маматова, их вклад в исследование устойчивых выражений. Кроме того, рассматриваются основные признаки фразеологических единиц — устойчивость, воспроизводимость, семантическая целостность, идиоматичность и частичная или полная некомпозиционность. Освещаются семантический, структурный и функциональный подходы к классификации фразеологических единиц. Также раскрывается связь фразеологии с корпусной лингвистикой, лексикографией, преподаванием языков, переводоведением, психолингвистикой и нейролингвистикой в современной лингвистике. В частности, затрагиваются вопросы электронного аннотирования фразеологизмов в Узбекском национальном корпусе. В заключение обосновывается, что фразеология имеет центральное значение для объяснения механизма

функционирования готовых единиц в языковой системе, сохранения национально-культурной памяти и обеспечения естественности речи.

Kalit soʻzlar: frazeologiya, frazeologik birlik, idiomatiklik, turgʻun birikma, aralash maʼno, kompozitsionallik, Vinogradov, Bally, Kunin, Shavkat Rahmatullayev, oʻzbek tilshunosligi, korpus lingvistikasi.

Zamonaviy tilshunoslikda frazeologiya eng muhim va murakkab boʻlimlardan biri hisoblanadi. Sababi, til faqat alohida soʻzlardan emas, balki tayyor holatda yodda saqlanadigan va nutqda qayta ishlab chiqilmay, koʻpincha tayyor shaklda qoʻllanadigan koʻp soʻzli birliklardan ham tashkil topadi. Frazeologiya ana shu tayyor va odatiy qoʻllanadigan birliklarning tuzilishi, maʼnosi, qoʻllanish xususiyatlari hamda til tizimidagi oʻrnini oʻrganadi.

Frazeologiyaning dolzarbligi yana shundaki, u tilning milliy-madaniy qatlamini ochadi. Oddiy erkin birikmalardan farqli oʻlaroq, frazeologik birliklarda koʻpincha xalqning tarixiy tajribasi, obrazli tafakkuri, turmush tarzi va qadriyatlari mujassam boʻladi. Shu sababli bu soha nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy tilshunoslik, leksikografiya, xorijiy til oʻqitish va tarjimashunoslik uchun ham katta ahamiyatga ega.

Ushbu maqolaning maqsadi frazeologiyaning ilmiy-nazariy asoslarini tizimli yoritish, uning shakllanish tarixini koʻrsatish, asosiy nazariy yondashuvlarni tahlil qilish va frazeologik birliklarning zamonaviy tilshunoslikdagi oʻrnini ochib berishdan iborat.

Frazeologiya atamasi tarixan murakkab yoʻlni bosib oʻtgan. Koʻpchilik tadqiqotchilar frazeologik tadqiqotlarning boshlanishini Charles Bally nomi bilan bogʻlaydi. Bally tilning uslubiy imkoniyatlarini oʻrganar ekan, soʻzlarning tayyor va anʼanaviy qoʻllanadigan birikmalariga alohida eʼtibor qaratgan. Uning qarashlari keyinchalik rus va Yevropa frazeologiya maktablarining shakllanishiga sezilarli taʼsir koʻrsatdi.

Charles Bally frazeologiya nazariyasining boshlangʻich bosqichidagi eng muhim nomlardan biri sanaladi. U frazeologiyani stilistika doirasida koʻrib, soʻzlarning bir-biri bilan odatiy va maʼno jihatdan mustahkam bogʻlanishini ilmiy tahlil qilish zarurligini ilgari surdi. Aynan shu yondashuv keyinchalik frazeologiyani mustaqil tilshunoslik sohasi sifatida shakllantirish uchun nazariy asos boʻldi.

Frazeologiyaning mustaqil fan sifatida rivojlanishida V.V. Vinogradovning hissasi ayniqsa katta bo'ldi. U frazeologik birliklarni ma'no motivatsiyasi darajasiga ko'ra tasniflab, ularning semantik va struktur xususiyatlarini ilmiy asosda tushuntirib berdi. Vinogradov ishlari frazeologiyani oddiy iboralar yig'indisi emas, balki til tizimidagi mustaqil qatlam sifatida ko'rishga imkon yaratdi.

Keyingi bosqichda A.V. Kunin, A.P. Cowie, Pawley va Syder kabi olimlar frazeologiya doirasini yanada kengaytirdilar. Ular faqat idiomlarni emas, balki kolokatsiyalar, tayyor nutq qoliplari, formulaik ifodalar va ko'p so'zli birliklarni ham frazeologik tadqiqot obyektiga kiritdilar. Natijada frazeologiya zamonaviy lingvistikaning ko'p tarmoqli va murakkab bo'limlaridan biriga aylandi.

Jahon tilshunosligida erishilgan ushbu yutuqlar o'zbek milliy tilshunosligida frazeologiya maktabining yuzaga kelishiga turtki bo'ldi. O'zbek tilshunosligida frazeologiyaning mustaqil soha sifatida shakllanishi, tizimlashtirilishi va uning fundamental nazariy asoslari yaratilishi taniqli olim, akademik Shavkat Rahmatullayev nomi bilan uzviy bog'liqdir.

Professor Sh. Rahmatullayev o'zbek tili materiallari zaminida frazeologizmlarning lisoniy tabiatini, ularning so'z va erkin birikmalar bilan munosabatini chuqur tahlil qildi. Uning 1966-yilda e'lon qilingan *"O'zbek tili frazeologiyasining ba'zi masalalari"* nomli tadqiqoti o'zbek frazeologiya maktabiga tamal toshini qo'ydi. Olim tomonidan uzoq yillik izlanishlar mahsuli o'laroq tuzilgan va 1978-yilda nashr etilgan *"O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati"* milliy tilshunosligimizda turg'un birliklarni leksikografik professional tavsiflashning oliy namunasi bo'lib xizmat qildi.

Shuningdek, o'zbek frazeologiyasi doirasini kengaytirishda professor B. Yo'ldoshevning xizmatlari beqiyosdir. U frazeologik birliklarning matndagi va nutqdagi funksional-uslubiy imkoniyatlarini, ularning sinonimiya, variantlilik va omonimlik xususiyatlarini keng miqyosda yoritib berdi va sohaning stilistik qatlamlarini boyitdi.

Frazeologik birlikni aniqlashda bir nechta muhim belgilar ajratiladi. Birinchi belgi — turg'unlikdir. Frazeologik birlik tarkibidagi so'zlar odatda muayyan tartibda keladi va

ularni erkin ravishda almashtirish yoki o'zgartirish mumkin bo'lmaydi. Shu bois frazeologik birliklar nutqda oldindan tayyor shaklda qo'llanadi.

Ikkinchi belgi — semantik yaxlitlikdir. Frazelogik birliklarda umumiy ma'no ko'pincha tarkibiy qismlarning oddiy yig'indisidan kelib chiqmaydi. Masalan, ko'plab idiomatik birikmalarda alohida so'zlar literal ma'noni saqlagan bo'lsa-da, butun birikma tamoman yangi ko'chma ma'noni ifodalaydi. Shu jihat frazeologiyani leksikologiya va semantika bilan uzviy bog'laydi.

Uchinchi belgi — idiomatiklikdir. Idiomatiklik darajasi yuqori bo'lgan birliklarda umumiy ma'no tarkibiy qismlar ma'nosidan deyarli anglashilmaydi. Bu holat frazeologik birlikni oddiy erkin birikmadan aniq farqlab beradi. To'rtinchi belgi esa takror qo'llanish yoki reproduktivlikdir. Frazelogik birliklar nutq jarayonida yangidan tuzilmaydi, balki til egasining xotirasida tayyor shaklda saqlanadi va kerakli vaziyatda qo'llanadi.

Shuningdek, frazeologik birliklar ko'pincha cheklangan variantlilikka ega bo'ladi. Ya'ni ular mutlaqo muzlab qolgan konstruktsiya bo'lmasa-da, ulardagi o'zgarishlar erkin birikmalardagi o'zgarishlarga nisbatan ancha cheklangan. Bu xususiyat frazeologik birliklarning normativ va an'anaviy tabiatini ko'rsatadi.

O'zbek tilshunosligida frazeologik birlikning shakllanish tabiati va uning o'ziga xos invariant belgilari professor A. Mamatov tomonidan chuqur o'rganilgan. Olim frazeologizmlarning shakllanishi, ya'ni *frazelogizatsiya* jarayonida lisoniy va nolisoniy (ekstralingvistik) omillarning rolini ko'rsatib berdi. A. Mamatov tadqiqotlarida frazeologik birlikning eng muhim xususiyatlaridan biri sifatida ma'no ko'chishi (metaforizatsiya) va til tizimidagi muayyan bir so'zga semantik ekvivalentlik (leksik tushunchani ifodalash) hodisasi alohida mezon qilib ko'rsatiladi. Bu yondashuv o'zbek tili kabi agglyutinativ tillarda iboralarning tabiatini aniqlashda muhim nazariy asboblardan biri hisoblanadi.

Frazelogiya tarixida eng mashhur tasniflardan biri V.V. Vinogradov tomonidan taklif etilgan tasnifdir. U frazeologik birliklarni ma'no motivatsiyasi darajasiga ko'ra uch turga ajratadi: frazeologik qo'shilmalar, frazeologik birliklar va frazeologik birikmalar.

Frazelogik qo'shilmalar eng yuqori darajadagi idiomatiklikka ega bo'ladi. Bunday birliklarda umumiy ma'no tarkibiy qismlar ma'nosidan umuman anglashilmaydi. Shu

sababli ularni soʻzma-soʻz tarjima qilish qiyin, baʼzan esa imkonsiz boʻladi. Bu turdagi birliklar milliy madaniyat va tarixiy tajriba bilan chambarchas bogʻlangan boʻladi.

Frazeologik birliklarda esa maʼno butunlay yopiq emas. Tarkibiy qismlar orqali hosil boʻladigan obraz umumiy koʻchma maʼnoni anglashga yordam beradi. Bunday birliklar metaforik tafakkur, xalqona obrazlilik va milliy tasavvurlarni aks ettiradi. Shu sababli ular uslubiy jihatdan ham nihoyatda taʼsirli boʻladi.

Frazeologik birikmalar yoki kolokatsiyalar esa toʻliq idiomatik boʻlmaydi. Ularda ayrim soʻzlar oʻz maʼnosini qisman saqlab qoladi, biroq ularning birikishi anʼanaviy va turgʻun xarakter kasb etadi. Kolokatsiyalar tilning tabiiyligi va uslubiy meʼyorini belgilovchi muhim vositalardan hisoblanadi. Zamonaviy tilshunoslikda aynan shu turdagi birliklar korpus lingvistikasi va leksikografiya yordamida keng tadqiq qilinmoqda.

V.V. Vinogradov tamoyillarini oʻzbek tili ichki qonuniyatlariga tatbiq etgan Shavkat Rahmatullayev ushbu klassik semantik tasnifni yanada rivojlantirdi. Olim oʻzbek tili grammatik va semantik tabiatidan kelib chiqib, frazeologizmlarni struktur-grammatik jihatdan ham guruhlagi va ularning soʻz turkumlari bilan munosabatini (masalan, *feʼlli iboralar, oʻtli iboralar, sifatli iboralar* va b.) mukammal tizimga soldi.

Bundan tashqari, oʻzbek frazeologiya maktabida maqollar va matallarni sof frazeologik birliklardan (iboralar) ajratishning aniq lisoniy chegaralari belgilandi. Unga koʻra, iboralar (frazeologizmlar) nutqda tayyor holda koʻchma maʼnoda kelib, gapning biror-bir boʻlagi vazifasini bajaradi, yaʼni predikativlik (kesimlik) xususiyatiga ega emas (Masalan: *yuragi qon boʻlmoq, koʻz tikmoq*). Maqollar esa shaklan ham, mazmunan ham tugallangan bir fikrni, xalqona falsafiy hukmni anglatuvchi butun bir sintaktik konstruktsiya — gap hisoblanadi (Masalan: *Mehnatdan kelsa boylik, turmush boʻlar chiroylik*).

Bugungi kunda frazeologiya anʼanaviy tasniflar bilan cheklanib qolmaydi. Zamonaviy tilshunoslikda bu soha korpus lingvistikasi, psixolingvistika, neyrolingvistika, kognitiv lingvistika, tarjimashunoslik va til oʻqitish nazariyasi bilan chambarchas bogʻliq holda rivojlanmoqda. Frazeologik birliklar inson xotirasida qanday saqlanishi, nutqda

qanday tanlanishi va matnda qanday ishlatilishi kabi masalalar yangi tadqiqotlarning markaziga aylangan.

Korpus lingvistikasi frazeologiya tadqiqotlariga yangi bosqich olib kirdi. Katta hajmdagi matnlar bazasi asosida olimlar qaysi soʻz birikmalari koʻproq uchrashini, ular qaysi janrlarda faol ishlatilishini va qaysi variantlari normativ ekanini aniqlash imkoniga ega boʻldilar. Bu esa frazeologiyani nazariy farazlar emas, balki real nutq materiallari asosida oʻrganishga yoʻl ochdi.

Ushbu zamonaviy korpus lingvistikasi yoʻnalishi hozirgi oʻzbek tilshunosligida ham yetakchi oʻringa chiqdi. Xususan, professor Bahridin Mengliyev va uning ilmiy maktabi tomonidan ishlab chiqilayotgan *Oʻzbek tili milliy korpusi (uzcorpora.uz)* loyihasida frazeologik birliklar, kolokatsiyalar hamda barqaror birikmalarning elektron bazasini yaratish ustida keng koʻlamli ishlar olib borilmoqda.

Bu tadqiqotlarda oʻzbek tili iboralarini va turgʻun birikmalarini kompyuter lingvistikasi talablariga moslab elektron teglash (semantik, grammatik va uslubiy belgilarini kodlash) muammolari hal etilmoqda. Natijada real badiiy, publitsistik va ilmiy matnlarda milliy frazeologizmlarimizning qoʻllanish chastotasi (chastotali lugʻatlari) hamda ularning matndagi qurshovi (kontekstual aloqalari) aniq statistik va matematik modellar asosida tahlil qilinmoqda.

Frazeologiya til oʻqitish bilan ham bevosita bogʻliq. Chet tilini oʻrganayotgan shaxs uchun faqat soʻz boyligini bilish yetarli emas; u til egalariga xos tayyor birikmalarni, kolokatsiyalarni va idiomatik qoliplarni ham egallashi zarur. Aks holda nutq grammatik jihatdan toʻgʻri boʻlsa ham, tabiiylik va ravonlik yetishmaydi.

Tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan ham frazeologiya juda muhimdir. Frazeologik birliklarni boshqa tilga oʻgirish jarayonida muqobil mazmun, uslubiy rang va madaniy fonni saqlash murakkab vazifaga aylanadi. Shuning uchun frazeologiya nazariyasini chuqur bilish tarjimon uchun zarur ilmiy asos hisoblanadi.

Frazeologiyaning asosiy nazariy ahamiyati shundaki, u tilni faqat qoidalar tizimi yoki alohida soʻzlar jamlanmasi sifatida emas, balki tayyor konstruksiyalar tarmogʻi sifatida koʻrsatadi. Til egasi koʻplab nutq boʻlaklarini har safar yangidan tuzmaydi; aksincha, u

xotirada saqlangan tayyor model va birikmalardan foydalanadi. Bu yondashuv til tizimi haqidagi an'anaviy qarashlarni sezilarli darajada boyitadi.

Frazeologiya, shuningdek, leksika va grammatika o'rtasidagi chegaraning nisbiy ekanini ko'rsatadi. Frazeologik birliklar semantik jihatdan leksik birlikka, shaklan esa sintaktik tuzilishga o'xshaydi. Shu bois ular til tizimining oraliq, ammo nihoyatda faol zonasini tashkil etadi. Bu esa tilshunoslikda semantika, sintaksis va pragmatikaning kesishgan nuqtalarini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Yana bir muhim jihat shundaki, frazeologiya tilning milliy-madaniy xotirasini ochib beradi. Har bir xalqning turmush tarzi, qadriyatlari, tarixiy tajribasi va obrazli tafakkuri frazeologik birliklarda yaqqol namoyon bo'ladi. Demak, frazeologiyani o'rganish nafaqat til tizimini, balki madaniyat va tafakkur aloqalarini ham o'rganish demakdir.

Xulosa qilib aytganda, frazeologiya tilshunoslikning turg'un, tayyor va ko'pincha ko'chma ma'noli birliklarini o'rganadigan muhim bo'limidir. Uning shakllanishida Charles Bally boshlang'ich nazariy turtki bergan bo'lsa, V.V. Vinogradov frazeologik birliklar tasnifini ilmiy tizimga soldi, A.V. Kunin va A.P. Cowie esa uni umumiy tilshunoslik miqyosida yanada kengaytirdilar.

Shu bilan bir qatorda, milliy tilshunosligimizda akademik Sh. Rahmatullayev, professorlar B. Yo'ldoshev, A. Mamatov hamda B. Mengliyevlar o'zbek tili tabiati hamda uning struktur qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda g'arb frazeologiya maktablari nazariyalarini yanada boyitib, ularni aglyutinatив tillar kontekstida yangi ilmiy bosqichga ko'tardilar va bugungi kunda korpus lingvistikasi bilan muvaffaqiyatli integratsiya qildilar.

Frazeologik birliklarning turg'unlik, idiomatiklik, takror qo'llanish, semantik yaxlitlik va cheklangan variantlilik kabi belgilarini o'rganish tilning tabiiy ishlash mexanizmini chuqurroq anglashga yordam beradi. Zamonaviy tadqiqotlar esa frazeologiyani psixolingvistika, neyrolingvistika, korpus lingvistikasi, leksikografiya, tarjimashunoslik va til o'qitish bilan bog'liq holda ko'rmoqda.

Shu sababli frazeologiya nafaqat nazariy tilshunoslik uchun, balki amaliy nutq madaniyati, lug'atchilik, tarjima va xorijiy til ta'limi uchun ham fundamental ahamiyatga

ega. Frazelogiyani chuqur o'rganish tilning ichki tizimi, xalqning obrazli tafakkuri va nutqning tabiiyligi o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Autelli, E. "The Origins of the Term 'Phraseology'." Yearbook of Phraseology, 2021.
2. Oxford Research Encyclopedia of Linguistics. "Idioms and Phraseology." 2019.
3. Cambridge Dictionary. "Idiom."
4. Routledge Encyclopedia of Philosophy. "Compositionality."
5. Cowie, A.P. (ed.). Phraseology: Theory, Analysis, and Applications. Oxford University Press, 1998.
6. Groom, N. Phraseology: A Critical Reassessment.
7. Vinogradov, V.V. Frazelogik birliklar tasnifiga oid tadqiqotlar.
8. Kunin, A.V. Ingliz frazeologiyasi bo'yicha tadqiqotlar.
9. Cambridge Handbook of English Corpus Linguistics. "Lexicography and Phraseology."
10. Bestgen, Y., Granger, S. "Quantifying the Development of Phraseological Competence in L2 English Writing."
11. Phraseology and Translation bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar.
12. Rahmatullayev Sh. *O'zbek tili frazeologiyasining ba'zi masalalari*. – Toshkent: Fan, 1966.
13. Rahmatullayev Sh. *O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati*. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
14. Yo'ldoshev B. *O'zbek frazeologiyasi va frazeografiyasining dolzarb muammolari*. – Samarqand: SamDU nashri, 2013.
15. Mamatov A. *O'zbek tili frazeologizmlarining shakllanishi masalalari*. – Toshkent: Fan, 1999.
16. Mengliyev B. *Hozirgi o'zbek tili (tizimli tilshunoslik asoslari)*. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2018.